

УДК: 159.98:37

№ держреєстрації: 0116U004809

Інв. №

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
01033, м. Київ – 33, вул. Паньківська, 2;
тел. (044) 288-21-09

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник директора з науково-дослідної роботи
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.

_____ Чепелева Н.В.

«27» грудня 2018 р.

**Заключний науковий звіт
про виконання наукового дослідження за темою**

**«РОЗВИТОК СУБ'ЄКТНОЇ АКТИВНОСТІ ДОРΟΣЛИХ У
ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ»**

Науковий керівник наукового дослідження,
дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор

Смульсон М.Л..

Київ – 2018

Результати наукового дослідження розглядалися вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, протокол № 11 від 27 грудня 2018 р.

СПИСОК ВИКОНАВЦІВ:

Керівник наукового дослідження
зав. лабораторією СІТН,
дійсний член НАПН України,
доктор психол. наук, професор

М.Л. Смульсон
(вступ, висновки, розділ 1)

провідний науковий співробітник (0,25 ст.)
канд. психол. наук

І.Г. Коваленко-Кобилянська
(розділ 3)

провідний науковий співробітник (0,5 ст.)
доктор психол. наук

С.Ю.Рудницька
(розділ 1)

старший науковий співробітник,
канд. психол. наук.

М.М. Назар
(розділ 4)

старший науковий співробітник

П.П. Дітюк
(розділ 2)

молодший науковий співробітник (0,75 ст.)

Д.С. Мещеряков
(розділ 5)

науковий співробітник

В.В. Депутат
(розділ 1)

провідний інженер-програміст (0,75 ст.)

О. В. Іванова
(розділ 1)

РЕФЕРАТ

Звіт про наукове дослідження: 40 с.

Об'єкт дослідження – розвиток суб'єктності дорослих.

Предмет дослідження – розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі.

Мета дослідження – Розробити комплекс технологій розвитку суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі.

Методи дослідження – теоретичний аналіз проблеми, психолого-педагогічний експеримент, психологічний тренінг, он-лайнове дослідження в Інтернеті.

Створено концепцію розвитку суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі. На ґрунті теоретико-методологічного аналізу визначено специфіку суб'єктної активності у сучасному транзитивному світі, показано зв'язок суб'єктної активності дорослих з провідними інтелектуальними метакогніціями. З'ясовано психологічні умови ефективного розвитку суб'єктної активності у віртуальному просторі на матеріалі дистанційних навчально-розвивальних курсів психологічного змісту. Розроблено технології формування суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі, зокрема технологію становлення суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж, технологію розвитку суб'єктної активності у процесі вирішення конфліктів, а також технологію розвитку суб'єктної активності шляхом створення простору виборів. Спроектовано віртуальне навчальне середовище для розвитку суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж.

Результати наукового дослідження впроваджені в організаціях

1. «Оазис Суплай»(товариство з обмеженою відповідальністю).
2. Американський інститут лазерних технологій «Айлаз» (товариство з обмеженою відповідальністю).

3. «Олмакс Груп» (товариство з обмеженою відповідальністю).

4. Національна академія наук України, Відділення ядерної фізики та енергетики,

а також на електронних ресурсах: сайт лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання <http://newlearning.org.ua/>; дослідницький сайт дистанційних курсів розвитку <http://moodle.newlearning.org.ua/>; сайт електронного наукового фахового журналу «Технології розвитку інтелекту» <http://www.psytir.org.ua/>; інтернет-спільнота у соціальній мережі Фейсбук <http://www.facebook.com/groups/322658487796009/>, відео-канал лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання в спільноті «Youtube»: <http://www.youtube.com/user/uapsylab>

Прогнози і припущення щодо розвитку об'єкту дослідження – визначення психологічних механізмів становлення суб'єктності дорослих і

людей похилого віку у віртуальному просторі в сучасних складних соціокультурних умовах.

Ключові слова: ВІРТУАЛЬНИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР, ДИСТАНЦІЙНІ КУРСИ РОЗВИТКУ, РОЗВИТОК СУБ'ЄКТНОСТІ, ДОРΟΣЛІ, ВІРТУАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ, ІНТЕРАКТИВНІСТЬ.

Умови одержання звіту: За договором, 01171. Київ -171, вул. Антоновича, 180, УкрІНТЕІ.

ЗМІСТ

1. Вступ

II. Основна частина

1. Теоретико-методологічний аналіз суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі
2. Технології формування суб'єктної активності дорослих
3. Розвиток суб'єктної активності людей похилого віку
4. Інтернет-тренінг як інструмент актуалізації суб'єктної активності дорослих
5. Розвиток суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж

III. Висновки

I. ВСТУП

Актуальність. Актуальність дослідження пов'язана з нагальними потребами розкриття та аналізу активності дорослого суб'єкта, який здійснює свою діяльність у контексті віртуального простору електронних мереж, перш за все глобальної інформаційної мережі Інтернет, а також розвитку й оптимізації цієї активності з використанням інноваційних технологій дистанційного навчання. Психолого-педагогічні засади дистанційного навчання в контексті віртуального освітнього простору були досліджені та обгрунтовані як українськими, так і зарубіжними фахівцями, показано, що аспект розвитку суб'єктності є значимим для інтелектуального розвитку дорослих і людей похилого віку, а також для розвитку особистості взагалі. Разом з тим, все ще мало розкритими залишаються питання психологічної специфіки суб'єктної активності в різних видах діяльності, що здійснюється у віртуальному середовищі мережі Інтернет.

Відповідно до цього проблема дослідження «Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі», – є гостро актуальною як з науково-психологічної, так і з соціальної точки зору.

Вихідні позиції: базовими засадами концепції розвитку суб'єктності дорослих у віртуальному просторі є проектувально-технологічна та миследіяльністьна парадигми, концепції розвитку і саморозвитку дорослих та людей похилого віку, теорія управління учінневою діяльністю, поняття інтелекту та інтелектуальних метакогніцій, аналіз ролі і місця проектування в розвитку дорослих, а також психологічна специфіка та потенціали групового навчання у мережі Інтернет, моделі створення віртуальних навчальних середовищ та становлення суб'єктної активності.

Ідея дослідження. Суб'єктна активність у віртуальному просторі є важливою умовою становлення і самореалізації зрілої особистості. Однак ідеться не про віртуальне середовище, яке виникає стихійно і може деструктивно впливати на розвиток суб'єкта, а про реалізацію в дослідженні проектувально-технологічного підходу до створення розвивального віртуального простору суб'єктності з орієнтацією на сучасні концепції розвитку протягом усього життя – life-span development. Основним джерелом розвитку суб'єктності буде створене за допомогою інформаційно-комунікаційних та мультимедійних технологій віртуальне освітнє середовище, можливості якого сприятимуть підтримці розвитку дорослої людини та людини похилого віку з урахуванням відповідної вікової специфіки.

Об'єкт дослідження – розвиток суб'єктності дорослих.

Предмет дослідження – розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі.

Мета дослідження – Розробити комплекс технологій розвитку суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі.

Завдання дослідження.

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми розвитку суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі.
2. Визначити психологічні особливості групової роботи у віртуальному середовищі в контексті розвитку суб'єктної активності дорослих.
3. Розробити технології формування суб'єктності дорослих у віртуальному просторі.

Методи дослідження – теоретичний аналіз проблеми, психолого-педагогічний експеримент, психологічний тренінг, он-лайнове дослідження в Інтернеті.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження.

Вперше розкрито психологічне значення суб'єктної активності у різних контекстах віртуальної реальності та в різних видах діяльності, що здійснюється користувачами у мережі Інтернет, а також роль суб'єктної активності в інтелектуальному розвитку дорослих і дистанційній навчальній груповій роботі з дорослими, у психологічній підтримці дорослих і людей похилого віку.

Створено концепцію розвитку суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі. На ґрунті теоретико-методологічного аналізу визначено специфіку суб'єктної активності у сучасному транзитивному світі, показано зв'язок суб'єктної активності дорослих з провідними інтелектуальними метакогніціями, а саме інтелектуальною ініціацією (самостійною постановкою задачі), стратегічністю (вибором), рефлексією і децентрацією, а також з функціями інтелекту: відображувальною, орієнтувальною і, особливо, прогностично-перетворювальною. Теоретично обґрунтовано та експериментально підтверджено, що розвиток інтелектуальних метакогніцій є провідним напрямком протидії зменшенню рівня суб'єктної активності дорослих і літніх людей. З'ясовано психологічні умови ефективного розвитку суб'єктної активності у віртуальному просторі на матеріалі дистанційних навчально-розвивальних курсів психологічного змісту. Розроблено технології формування суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі, зокрема технологію становлення суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж, технологію розвитку суб'єктної активності у процесі вирішення конфліктів, а також технологію розвитку суб'єктної активності шляхом створення простору виборів. Спроектовано віртуальне навчальне середовище для розвитку суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж.

Стан впровадження продукції:

Етап: другий

Рівень: всеукраїнський

Об'єкти впровадження – 9 (4 організації, 5 електронних ресурсів).

Результати моніторингу впровадження продукції:

Створена продукція набула достатньо широкого оприлюднення і розповсюдження, оскільки основні результати наукового дослідження опубліковано у 39 наукових статтях у фахових виданнях та, згідно із вимогами МОН України, подані на сайті електронної бібліотеки НАПН України (<http://lib.iitta.gov.ua/>) у електронній формі, що забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

За результатами наукового дослідження виконавцями опубліковано 1 монографію, з якою можна ознайомитися в мережі Інтернет.

Отримано документальне підтвердження про впровадження у формі 4 довідок про впровадження, постійно підтримуються 5 інтернет-ресурсів.

Соціальний ефект впровадження результатів наукового дослідження:

Соціальний ефект впровадження результатів дослідження полягає в розвитку соціальної активності, інтелекту та суб'єктності громадян України різного віку у віртуальному просторі.

Перелік відомостей, що підтверджують достовірність впровадження результатів дослідження:

Кількість об'єктів упровадження результатів наукового дослідження –

9

Організації - 4:

1. Національна Академія Наук України Відділення ядерної фізики та енергетики Довідка №139/67 від 22.11. 2018 р.
2. ТОВ «АЙЛАЗ» Довідка № 27 від 05.11.2018 р.
3. ТОВ «ОАЗИС СУПЛАЙ» Довідка № 08 від 05.11.2018 р.
4. ТОВ «Олмакс Груп» Довідка № 14/11 від 14.11.2018 р.

Електронні ресурси- 5:

сайт лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання <http://newlearning.org.ua/>; дослідницький сайт дистанційних курсів розвитку <http://moodle.newlearning.org.ua/>; сайт електронного наукового фахового журналу «Технології розвитку інтелекту» <http://www.psytir.org.ua/>; інтернет-спільнота у соціальній мережі Фейсбук <http://www.facebook.com/groups/322658487796009/>, відео-канал лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання в спільноті «Youtube»: <http://www.youtube.com/user/uapsylab>

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА

1. Теоретико-методологічний аналіз суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі

Поняття «суб'єкт» у сучасній психології розглядається в контексті постнекласичної науки і пов'язується з його інтерпретаційними, або, інакше, рефлексійно-активними, можливостями у різних середовищах життєдіяльності. Ключовими для постнекласичної науки є суб'єктно-орієнтована парадигма («суб'єкт – полісуб'єктне середовище») і середовищна парадигма («середовище, що саморозвивається»). Йдеться у тому числі про соціогуманітарні наукові технології, які забезпечують ряд функцій суб'єктів пізнання: комунікативну, репрезентативну (забезпечення рефлексії суб'єктів), онтологічну (зв'язок суб'єкта пізнання з реальностями буття) та інтегративну (інтеграція простору знання) (Лепский, 2013).

Дослідження суб'єктності та суб'єктної активності відповідають суб'єктно-діяльній концепції, яка йде від С.Л.Рубінштейна. За С.Л.Рубінштейном, як відомо, людина як суб'єкт введена до складу буття, вона продовжує себе у світ, переструктурує простір свого буття відповідно до особистісних смислів. Так, А.В.Брушлінський зазначає, що гуманістичне тлумачення людини як суб'єкта допомагає цілісно, системно розкрити його специфічну активність у всіх видах взаємодії зі світом (практичної, чисто духовної та ін.). По мірі дорослішання у житті людини все більше місце займає саморозвиток і самовиховання, відповідно більша питома вага належить внутрішнім умовам як підґрунтю розвитку. Він наполягає на унікальності, активності, відповідальності, самостійності, цілісності індивіда як суб'єкта. Серед критеріїв суб'єкта визначається виділення себе з довкілля, протиставлення себе дійсності як об'єкту дії та пізнання; формування і конструювання понять, взаємодія з іншими людьми як суб'єктами, і, нарешті, цілісність, єдність, інтегральність діяльності суб'єкта і всіх видів його активності (Брушлинский, 1994). Суб'єктивність, автономність, самодетермінованість, спонтанійність, інтегративність, креативність суб'єкта підкреслює також і В.О.Татенко (Татенко, 2006).

Серед новітніх досліджень суб'єктності слід визначити суб'єктно-розвивальну парадигму і підхід до розробки критеріїв рівня розвитку суб'єктності Н.Т. Селезньової, Л.Н. Дроздової та О.О. Куркотової (2014). Вони пов'язують оптимальність самореалізації особистості як суб'єкта з єдністю ціннісно-часового континууму і самосвідомості.

Інтелект і суб'єктність визначають наявність творчого, антиманіпулятивного і антикризового потенціалу особистості і, вочевидь, вимагають постійного розвитку і психологічної підтримки. Нагальною є потреба розкриття та аналізу активності дорослого суб'єкта, який самостійно шукає і знаходить проблеми для інтелектуальної обробки та розв'язування, здійснюючи діяльність як у реальному житті, так і в контексті віртуальної реальності. Аспект розвитку суб'єктності є значимим як для інтелектуального

розвитку дорослих, так і для розвитку особистості взагалі. При цьому багато аспектів розгляду категорії суб'єктності і суб'єктної активності кореспондують з нашим підходом до інтелекту та інтелектуального розвитку і саморозвитку. Так, провідним критерієм інтелектуального розвитку ми вважаємо збагачення і переструктурування ментальної моделі світу, а також підвищення інтерпретативного і реінтерпретативного потенціалу людини (Інтелектуальний розвиток дорослих..., 2015). Не викликає сумнівів, що йдеться про нарощування суб'єктності як потенціалу самостійного та оригінального розуміння світу та його перетворення. При цьому на розвиток суб'єктності працюють практично всі з виділених нами інтелектуальних метакогніцій (інтелектуальна ініціація, рефлексія, стратегічність, децентрація), а також функції інтелекту: відображувальна, орієнтувальна і, особливо, прогностично-перетворювальна.

Суб'єктна активність при реалізації прогностично-перетворювальної функції інтелекту є необхідною, інакше кажучи, необхідним є розв'язування специфічної підзадачі щодо найімовірніших наслідків перетворення, як позитивних, так і негативних, як близьких, так і віддалених. За Т.В. Корніловою (Корнілова, 2015) від рівня інтелектуального розвитку залежить ставлення до невизначеності при прогнозуванні і, відповідно, до прийняття рішень. Можливим є або слідування викликам невизначеності, або відмова від дій на ґрунті неповного орієнтування. Обмеженість знань або недостатня інформованість може бути пов'язана, по-перше, із суб'єктивним незнанням при принциповій можливості одержати необхідні знання (аспекти дефіциту часу, або ізольованості від джерел знання, або недостатнього інтелектуального потенціалу поки що залишимо за дужками). По-друге, можливим є об'єктивне незнання – при принциповій відсутності відповідних знань у людства. Однак до двох указаних випадків знанневої (не особистісної) невизначеності при необхідності вибору ми пропонуємо додати ще як мінімум два. Третій передбачає наявність відповідного знання не тільки у потенціалі людства, але навіть у суб'єкта, який поставив та розв'язує задачу на вибір та прогнозування. Однак у нього не відбулося так званої операціоналізації цього знання, тобто перетворення його на засоби розв'язування задач.

Нарешті, четвертий випадок передбачає, що суб'єкт у прийнятті рішення в ситуації невизначеності користується не повністю адекватним, неправдивим, так званим фейковим знанням або інформацією, у ситуаціях, скажімо, інформаційної війни. Йдеться про випадок, який нібито не вимагає серйозного психологічного аналізу, однак, на жаль, є сьогодні настільки розповсюдженим, що оминати його розгляд не видається можливим. Така ситуація пов'язана з серйозними маніпулятивними тенденціями у сучасному світі, інформаційними війнами, широким розповсюдженням фейкових новин і неадекватного їх аналізу.

Слід розуміти, що провідною метою маніпулятора є послаблення самоконтролю та саморефлексії у реципієнта, інакше кажучи, зниження суб'єктності. Відповідно, підґрунтя протидії маніпулюванню – це

збереження власної суб'єктності і суб'єктної активності, цілісності, ідентичності, морального та психічного здоров'я. Тому прогнозування і відповідні адекватні вчинки у ситуації маніпуляцій, незалежність від пропаганди та маніпулювання – дуже складний інтелектуальний і моральний вибір, який принципово відрізняється від інших аспектів знаннєвого підґрунтя прогнозування і прийняття рішень в умовах невизначеності.

Певні антиманіпулятивні правила роботи з новинами, зокрема, в Інтернеті, допомагають їх адекватному сприйняттю і з'ясуванню, так би мовити, їх рівня фейковості. Серед них перевірка усього сумнівного контенту за декількома джерелами, пошук першоджерела новини, децентрований погляд на ту ж тему з іншого боку ситуації (навіть через власне неприйняття), перевірка цитат, розрізнення фактів та оцінок і думок.

Отже, прогностично-перетворювальна функція інтегративного інтелекту і, зокрема, інтелектуальні метакогніції (інтелектуальна ініціація, рефлексія, децентрація, стратегічність тощо) працюють на розвиток суб'єктності і суб'єктної активності дорослої людини, розвивають її самостійний погляд на світ і власну активність, антиманіпулятивний потенціал, сприяють цілепокладанню, творчому проектуванню власної діяльності і життєдіяльності, загалом, протидіють «смерті» суб'єкта у сучасному реальному і віртуальному світах, сучасному транзитивному соціумі (тобто мінливому, невизначеному, множинному, такому, який постійно потребує складних виборів та прийняття рішень. У цих складних транзитивних умовах «мережевого і кліпового століття» суттєво збільшуються вимоги до суб'єктної активності, тобто самостійності і самодостатності дорослої людини, яка приймає рішення, її готовності ризикувати, її толерантності до невизначеності, глибини прогнозування та передбачення. У цих умовах затребуваною є лабільна особистість, здатна до самостійного створення цілей та пріоритетів саме у невизначеній системі життєвих координат. Однак ризики соціальної дезадаптивності і вибору девіантної життєвої стратегії теж зростають (Щукіна, 2018).

Для опису таких складних процесів використовують специфічне поняття постмодерністського дискурсу - «ризوما». Вважається, що ризома являє собою образ постмодерного світу, в якому відсутня централізація, порядок та симетрія. Існує підхід, відповідно до якого поняття «ризوما» допомагає розкрити суть та особливості функціонування Інтернету (Емелін, Інтернет). Порівняння Інтернету з ризомою потрібно для того, щоб зрозуміти міру невизначеності цієї реальності, її складність і багатовимірність, які не тільки можна прирівняти до невизначеності сучасного реального світу, але й вважати такими, що перевищують його складність за рахунок можливості набагато більш швидкісного створення й руйнування.

Принципи, які лежать у підґрунті ризоми – це *зв'язок і гетерогенність*. Якщо подивитися з цієї точки зору на сучасний Інтернет, то мережа виявиться децентрованою і неієрархізованою, адже в ній немає центрального пункту, який контролює інформаційні потоки. Наступний принцип –

множинності. Відповідно до Інтернету, йдеться про кіберпростір, за межами якого не існує тих місць, які ми віртуально відвідуємо (бібліотек, музеїв тощо), а існують лише лінії - канали зв'язку, які поєднують потрібні веб-сторінки. Це й дозволило Уільяму Гібсону назвати глобальну мережу «колективною галюцинацією».

Ще один принцип, іманентний ризомі, одержав назву «*незначного розриву*». Відповідно до нього, коріння може бути розірване у будь-якому місці, однак, незважаючи на це, воно відновить своє зростання або у старому напрямку, або обере новий. Саме у зв'язку з реалізацією цього принципу Інтернет і став тією зоною свободи, якою він є сьогодні, зокрема, найбільш невразливим із засобів масової комунікації. Принцип незначного розриву фактично означає неможливість блокади, ізоляції і цензури у всесвітньому павутинні.

Останніми принципами, закладеним в основу побудови ризоми, є «*картографія і декалькоманія*». Ризоморфні об'єкти принципово не піддаються калькуванню і не можуть бути відтворені. Ці принципи теж відповідають структурі Інтернету, що є незакінченою, неієрархічною системою, яка динамічно розвивається. Безперервні процеси змін не дозволяють мережі хоча б тимчасово стати тотожною самій собі, що робить неможливим її калькування.

З іншого боку, проблема створення суб'єктом власного віртуального простору на ґрунті Інтернету, соціальних мереж, навчальних та інших сайтів і курсів теж пов'язана з ризоморфною побудовою Інтернету, його децентрованою і хаотичною структурою. Тому орієнтація і вибір у цій складній гіпертекстовій структурі, з одного боку, потребують неабиякої суб'єктної активності, з іншого, розвивають її для подальших виборів і в Інтернеті, і у реальному житті.

Сьогодні тривають теоретичні дискусії про суб'єкта у новій, віртуальній реальності. Чи дійсно він підвищує рівень власної суб'єктності за рахунок пристосування технологій до власних потреб та власної системи цінностей, і, відповідно, збільшення суб'єктності ментальної конструкції окремої людини? Або зменшує цей рівень майже до неможливості впливати на власне буття у світі технологій, які перемагають, гаджетизації, роботизації та інших напівфантастичних реалій сьогодення? Отже, йдеться про «смерть суб'єкта» не взагалі, а саме у віртуальній реальності. Однак існують засоби запобігання «смерті суб'єкта» у віртуальній реальності. Зокрема, розроблені в лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання дистанційні розвивально-навчальні курси (див. 2 - 5) та відповідні розвивальні середовища у соціальних мережах спрямовані на те, щоб надати користувачу віртуального простору можливість працювати з контентом, який забезпечує ампліфікацію і розвиток його суб'єктної активності, інтелекту, творчості, інших ефективних психічних утворень. Однак вибір користувача між запропонованим у наших курсах продуктивним розвивальним матеріалом і різноманітним деструктивним контентом не є

автоматичним, а найчастіше є відгуком на дотримування з боку розробників дистанційних курсів ряду психологічних умов і вимог.

Психологічні умови розвитку суб'єктної активності у віртуальному просторі з'ясовано на матеріалі дистанційного навчально-розвивального курсу «Конфлікт? Ласкаво просимо! (Розвиток суб'єктності в конфлікті)», а також інших навчально-розвивальних курсів психологічного змісту, розміщених на сайті <http://moodle.newlearning.org.ua>. Ці курси спрямовані на те, щоб надати користувачу віртуального простору можливість працювати з контентом, який забезпечує ампліфікацію і розвиток його суб'єктної активності, інтелекту, творчості, інших ефективних психічних утворень. Зв'язок проблеми конфліктів з проблемою суб'єктної активності та суб'єктності розглядається через постійне здійснення у конфлікті різноманітних виборів, яке характеризує суб'єктність практично у всіх відомих її концепціях. Відповідно до проведеного аналізу, провідними психологічними умовами ефективності дистанційного навчально-розвивального курсу є, поперше, актуальний та важливий зміст (контент), розгляд життєво-значимої, гостро необхідної проблеми, по-друге, відповідна компетентісна база, потреба, надання діяльнісних стратегій, яскраво і доступно описаних і наглядно ілюстрованих, а також операціоналізація знань та їх перетворення на засоби розв'язування задач. Принципове значення має також оригінальна форма, або, точніше, формат подання курсу, який теж підтримує інтерес і мотивацію протягом усіх занять. Не викликає сумнівів необхідність його принципової відмінності від стандартних неінтерактивних форматів, перенесених з інших, недистанційних форм навчання, таких, наприклад, як текст, або записані на відео лекція або урок. У курсі про конфлікти реалізований нестандартний інтерактивний формат, спеціально спрямований на підтримувannya мотивації дистанційного респондента. Курс представлено у вигляді п'єси, в якій головний герой – Конфлікт, з прологом, зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою та епілогом. Нарешті, важливою психологічною умовою розвитку суб'єктності, як і взагалі ефективності навчально-розвивального дистанційного курсу, є продуктивна взаємодія між респондентами, можливість обговорення ними навчально-розвивальних ситуацій, труднощів тощо. Відповідно, для такої взаємодії створюються групи у соціальних мережах.

Експериментальне дослідження показало, що найбільшій ефективності розвитку суб'єктної активності у процесі вирішення конфліктів набуває при застосуванні комбінованого (blended) очно-дистанційного підходу до організації навчання.

Комбіноване очно-дистанційне навчання становить динамічну конфігурацію очного (face-to-face), самотійного (self-study) та онлайн (online collaborative) навчання, а його інтегративний потенціал, у свою чергу, визначається продуктивним поєднанням досвіду класичного навчання з сучасними технологічними інноваціями в освіті. Очно-дистанційне освітнє середовище формується у взаємодії множинних суб'єктів, відносини між яким визначаються принципово новою функціональною специфікою.

У контексті розв'язання проблем сучасного комбінованого навчання дорослих, неминуче виникає потреба переосмислення місця і ролі суб'єктів навчального процесу у віртуальному сегменті освітнього простору, зокрема ролі інституту тьюторства в умовах очно-дистанційної освіти. Так, при комбінованому навчанні основним завданням тьютора є управління самостійною роботою здобувачів освіти: учнів, студентів, слухачів освітніх програм, учасників тренінгів, курсантів, аспірантів тощо. Тьютор має моделювати та конструювати умови для створення і реалізації індивідуальної освітньої траєкторії Учня. Він сам має вміти вчитися та передавати не стільки свої знання, скільки власний досвід самоосвіти тим, хто також перебуває в процесі самоосвіти.

Найбільш поширеним є розуміння тьюторства як модульно-тьюторської технології індивідуалізації освіти, що, у свою чергу, передбачає, систему засобів і створення реальних умов для «входження» кожного здобувача освіти з його особистими прагненнями та ресурсами в процес навчання, як управління власною освітньою траєкторією. У контексті комбінованого навчання дорослих, індивідуальну освітню траєкторію доцільно розглядати як усвідомлено та відповідально обраний ними шлях досягнення мети, визначеної навчальним курсом, рівня певних компетентностей, що формуються при постійному психолого-педагогічному супроводі, у процесі якого відбувається їхня творча самореалізація, виявлення та розвиток актуальних і потенційних ресурсів, створення індивідуального освітнього маршруту.

До головних принципів тьюторського супроводу можна віднести: відкритість, варіативність, гнучкість, мобільність, відповідальність, самомотивованість, людинорозмірність, спрямованість на особистісний розвиток.

Отже, тьюторство спрямоване на розвиток особистості, її самостійність, відповідальність у прийнятті рішень, формування позитивного ставлення до себе та оточуючих, культури мислення в цілому. У системі комбінованої очно-дистанційної освіти під тьюторіалом розуміють системні заняття, що проводяться тьютором на основі активних методів навчання, спрямовані як на засвоєння слухачами дистанційного курсу певного матеріалу, так і на контроль їхніх знань, умінь і навичок, що зумовлює обов'язкове володіння тьютором сучасними педагогічними та комп'ютерними технологіями. Діяльність тьютора змістовно визначається як діяльність партнера, наставника, консультанта, що супроводжує навчальний процес індивіда, який, у свою чергу, постає суб'єктом власного життєздійснення, здатним самостійно вибудовувати свій індивідуальний освітній маршрут упродовж життя. Тьюторська позиція, як особлива професійна позиція, характеризує ценнісно-сміслову ставлення тьютора до власної професії та навчання в цілому, реалізується в умінні створювати розвивальне середовище, втілюється в різних сферах життєдіяльності особистості, виступає показником якості її психологічного та педагогічного професіоналізму.

Розвиток суб'єктності дорослих у комбінованому навчанні відбувається в діалозі (взаємодії) з тьютором, задача якого – спонукати індивіда до саморозвитку, який, згідно поглядів М.Л. Смульсон, визначається як зміна «ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретація особистого досвіду» (Смульсон, 2013). У контексті очно-дистанційного навчання дорослих тьютор виступає співавтором розвитку особистості, носієм її «відображеної суб'єктності» (термін В.А. Петровського).

Інститут тьюторства як одна із систем сучасної комбінованої очно-дистанційної освіти дорослих формує і транлює певні моделі суб'єкт-суб'єктних відносин, усередині яких «Своє» та «Інше» стикаються і взаємодіють, зберігаючи при цьому власну «інакшість» і своєрідність, стимулює творчий пошук сутнісного вибору власного шляху, проектування свого життєвого простору, унікального буття серед нескінченної кількості варіантів буттєвих проектів «Інших», задає певні фрейми, усередині яких уможлиблюється втілення безлічі варіацій смислового «розгортання» життєвих та особистісних проектів.

2. Технології формування суб'єктної активності дорослих

Активність як філософська категорія вважається властивістю матерії та найбільш пов'язана зі способом буття матерії – рухом та його відомими формами. У найбільш загальноживаному вигляді активність (англ. *activity*) розуміють як таку взаємодію або ставлення організму до оточуючого середовища, під час яких організм постає суб'єктом, якій цілеспрямовано впливає на об'єкт з метою реалізації власних потреб. У соціогуманітарних науках зазвичай поняття «суб'єктна активність» розглядається дослідниками як певна цілісна характеристика активності людини, що виявляється в її діяльності та поведінці, що розвивається самим суб'єктом, ним самим організовується та контролюється. Активність, насамперед, є невід'ємною, атрибутивною властивістю суб'єкта, яка полягає безпосередньо в підґрунті власне суб'єктності. Суб'єктність може бути реалізованою саме через активність як здатність діяти не у відповідь на стимули та впливи навколишнього середовища, зовнішніх умов існування, а саме виходячи в внутрішніх щодо суб'єкта причин. У протилежність щодо активності суб'єкта, об'єкту притаманна ре-активність як здатність реагувати на зовнішні впливи та змінювати параметри стану або руху у такому ступені, який цим зовнішнім впливом обумовлений. Відповідно, аніякої позасуб'єктної активності не існує і не може існувати.

На відміну від реактивності, активність може бути реалізованою лише за умови існування у суб'єкта певного спектру варіантів поведінки та можливості здійснення вибору поміж наявними варіантами. Зрозуміло, що, за відсутності варіативності, будь-яка поведінка знову редукується до формули S-R, тобто безальтернативної реакції на діючі чинники середовища.

Вибір – це певний вольовий акт надання переваг тому чи іншому варіанту поведінки, який обирається суб'єктом виходячи саме з внутрішніх умов. У самому простому варіанті вибір здійснюється між тим варіантом, який розцінюється як більш сприятливий, та тим, що розцінюється ним як менш сприятливий. У такому виборі, звісно, значну роль будуть грати процеси сприйняття та оцінки. Більш складними будуть вибори між двома сприятливими – з необхідною відмовою від одного з них, або двома несприятливими варіантами, тому такі вибори змушено будуть саме вольовими актами. Таким чином, в підґрунті активності суб'єкта лежить певна свобода як можливість здійснення вибору між різними варіантами дій або, що теж саме, між дією та бездіяльністю.

Достатня кількість досить відомих визначень поняття свободи будуються навколо сприйняття її як пізної, свідомої або усвідомленої необхідності. Втім, застосування конструкту «усвідомлена необхідність» є недостатнім, тому що з нього не зрозумілим лишається питання – необхідність чого саме? Ми вважаємо, що свобода – це, найголовніше, усвідомлена необхідність *вибору*. Усвідомлена саме тому, що неможливо вибрати з неусвідомлених варіантів, а вибір – то власне і є реалізація свободи, за відсутності якого вона неможлива. У класичному розумінні, вибір можливо зробити тільки з переліку пізнаних, тобто, вже існуючих варіантів такого вибору. Але, на думку Г.О Балла, свободу може бути реалізовано і у інший, конструктивний спосіб, шляхом виходу за межі наявних альтернатив (Балл, 2006). Такий підхід в цілому притаманний проектній або програмній парадигмам, які вимагають усвідомлення обмеженості варіантів вибору та/або їхньої якісної незадовільності, з подальшою вимогою на розробку нових, задовільних варіантів. Окремо зазначимо, що свобода вибору може бути реалізованою не тільки у просторі задуму та реалізації певних дій, але й у просторі ставлення до таких дій. Відомо, що свого часу ще Л.С. Виготський припускав, що головною психологічною «молекулою», одиницею саме психологічного аналізу має бути переживання – на протилежність дії.

Важливим наслідком реалізації можливості вибору є необхідність прийняття суб'єктом особистої беззаперечної відповідальності за результати та наслідки цього вибору. Під результатом ми розуміємо власне те, на що суб'єкт очікував, приймаючи рішення щодо вибору. На відміну від цього, наслідки – це те, що супроводжує результат, тобто інші, побічні, часто незаплановані, а подекуди й неочікувані або взагалі непрогнозовані зміни ситуації. Висока очікувана вірогідність негативного результату або негативних наслідків може приводити як до відмови за відповідальність за результати вибору, так і просто до відмови до вибору як такого. В підґрунті такої відмови полягає почуття страху, що й було усвідомлено філософами екзистенціального напрямку як «страх свободи». Відповідальність є наслідком вибору, і поза вибором дійсна відповідальність існувати не може.

Для реалізації впливу на активність та її розвиток можливо рухатися за наступними напрямками або їхніми комбінаціями.

1. Головним напрямком ми вважаємо боротьбу з браком усвідомлення. Релевантним засобом тут є розвиток рефлексії суб'єкта.

2. Якщо суб'єкт не може зробити усвідомлений вибір не через брак альтернатив, але через їхню нібито подібність, що заважає прийняттю рішення, то методологічно раціональним було б розглянути ту модель вибору, яка склалася у суб'єкта. Скоріше за все, вона виявиться нерелевантною до вимог, що склалися, та має бути доробленою. Модель вибору ніколи не може повністю відбивати ситуацію вибору, але може відбивати її, враховуючи будь-які необхідні розрізнення (Балл, 2006). Інша можливість впливу полягає в роботі не з моделлю вибору, а з самими варіантами вибору. Навіть якщо у спектрі виборів відсутні прийнятні для суб'єкта, у нього є можливість не лише вибирати, але й виходити за межі наявних альтернатив (Балл, 2006), що передбачають проектна та програмна парадигми. Це надає можливість в умовах відсутності задовільного вибору спочатку створити проект такого вибору, який згодом може бути реалізований (Генисаретський, 1990).

3. Відмова від вибору як такого, викликана передбаченням, дійсним чи уявним, та побоюванням наслідків й небажанням нести за них відповідальність – це є феномен, відомий як екзистенціальний страх свободи. Методологічно проблему може бути вирішено через усвідомлення того факту, що відмова від вибору – це є варіант вибору, то того ж найчастіше ненайкращий. Надалі здійснюються прогноз результатів та наслідків відмови від вибору згідно з вищенаведеними напрямками.

Для здійснення впливу на активність суб'єкта з метою її розвитку Той, хто впливає, повинен організувати діяльність суб'єкта шляхом організації процесу аналізу суб'єктом власної ситуації і розробки проекту розвитку.

В процесі аналізу та розробки відповідного проекту суб'єкт займає суто суб'єктну, активну позицію або відмовляється від неї і подальшої роботи з розвитку власної суб'єктної активності, що також є проявом його свободи вибору.

Для проведення аналізу та розробки проекту необхідно, аби суб'єкт здійснив низку наступних дій.

1. Вибір ситуації для аналізу.
2. Аналіз ситуації із використанням авторської схеми.
3. Вибір особистої цілі у ситуації.
4. Вибір засобів цілеспрямованих дій.
5. Вибір способу та порядку вживання засобів.
6. Прогнозування очікуваних результатів.
7. Прогнозування можливих наслідків дій.
8. Необхідна корекція вибору з урахуванням результатів та наслідків.

Після корекції фаза розробки проекту закінчується. За межами здійснення рефлексії та розробки проекту, за самою сутністю практичної психологічної роботи, знаходяться подальші етапи, які можуть бути проведеними за наявністю необхідних умов.

1. Реалізація прийнятих рішень.

2. Фіксація безпосередніх результатів.
3. Фіксація інших наслідків виконаних дій.
4. Оцінювання результатів та наслідків.
5. Прийняття відповідальності за отримані результати та наслідки.
6. Повернення до етапу вибору ситуації.

Технологія організації проектування є набором норм, в яких зафіксовано вимоги до продукту діяльності проектування, процесу його створення, функціональними місцями та взаємозв'язками між ними [Дубровський, 2011].

1. Результатом діяльності проектування є проект як модель такого об'єкту, який здатний перетворити ситуацію в ідеальну [Генисаретський, 1990].

2. Проектна діяльність складається з низки процедур, в яких розрізняють зокрема, розробку проекту та його втілення. Для запобігання проблемам, пов'язаних із подальшим втіленням проекту, він має бути розробленим особисто суб'єктом. Це потребує від нього виходу з позиції активного діяча до позиції проектувальника та розробку проекту розв'язання ситуації [Дідковський, 2003].

3. Позиція проектувальника є рефлексивною щодо позиції діяча, який діє в ситуації [Щедровицький, 1995].

4. Задля допомоги у розробці проекту організатор проектування організує рефлексивний вихід суб'єкта до позиції проектувальника та розробку відповідного проекту.

5. В процесі проектування суб'єкт використовує, з одного боку, власний досвід й розуміння своєї реальної життєвої ситуації; з іншого – знання проектних норм та експертні знання організатора проектування. Це знімає питання відсутності мотивації щодо втілення проекту та відповідальності учасників проектування.

6. Організатор має виконувати дві функції. Він організує рефлексивний вихід суб'єкта в позицію проектувальника і є носієм проектних норм, на підставі яких проектувальник розробляє проект власної діяльності [Дідковський, 2003].

7. Суб'єкт здатен послідовно займати всі три позиції: суб'єкту дії, проектувальника та організатора проектування. Але практично він найчастіше не виходить у позиції проектувальника та організатора проектування. Це, насамперед, пов'язано з тим, що перебування у рефлексивному стані потребує значних витрат енергії, що є однією з таких особливостей рефлексивної роботи, яка не може бути усунутою [Лефевр, 2002; Дітюк, 2013].

Дослідження було організоване на матеріалі роботи з декількома групами учасників. Переважну кількість учасників склали військовослужбовці Збройних сил України та Національної гвардії (переважно, офіцерського складу та сержанти контрактної служби), та менеджери підприємств. Групи формувалися за принципами спільної службової та професійної діяльності. Загальна кількість досліджуваних

складала 83 особи, вік яких становив від 23 до 48 років, що з точки зору нормативної вікової хронології не потребувало додаткової диференціації. Освіта всіх учасників – вища або незакінчена вища. Всі учасники працювали на командних або керівних посадах.

Результати, які отримали учасники, полягають у таких просторах.

1. Розроблені проекти розвитку власних ситуацій, виходячи з конкретних запитів учасників. Вони мають ту чи іншу ступінь глобальності, так само, як і конкретизацію.

2. В процесі розробки учасники засвоїли позицію проектувальника.

3. В процесі розробки учасники були змушені переходити в активну, суто суб'єктну позицію щодо власної ситуації. Це знаходило прояв у появі та подальшій конкретизації цілей та поглибленні уяви про причинно-наслідкові зв'язки між прийнятими рішеннями та їхніми наслідками.

Результати дослідження розвитку активності під час розробки проектів в цілому відтворюють результати наших попередніх досліджень розробки проектів управління діяльністю (Дітюк, 2007). У попередніх дослідженнях ми виділили певні тренди відповідей учасників, щодо цілей проекту, які так само проявилися у досліджуваних.

- Невизначене формулювання – коли взагалі важко збагнути, що саме мається на увазі.
- Негативне формулювання – коли ціль формулюється як заперечення.
- Процесне формулювання – коли результат підмінюється процесом.
- Суперечливе формулювання – коли вимоги до результату виключають одне одного.
- Конструктивне формулювання – несуперечлива параметрична форма з чіткими критеріями включно з часом.

В процесі роботи ми постійно поверталися до визначення та пере визначення цілей та їхньої конкретизації, тому що вважаємо наявність цілі, бажано конструктивної, найголовнішою ознакою наявності активності суб'єкта. Протягом курсу залишилися незмінними цілі у досить незначного відсотка учасників, вони конкретизувалися, розширялися або змінювалися взагалі на інші.

Важливою складовою суб'єктності є розуміння причинно-наслідкових зв'язків між свободою вибору та прийняття відповідальності за його наслідки. З одного боку, прийняття відповідальності нібито неможливе без розуміння цих зв'язків, з іншого – в процесі дослідження виявилася група досліджуваних, які мають тенденцію приймати вину на себе за будь-яких умов, так звані «психологічні жертви». Звертає увагу те, що найбільша кількість досліджуваних, навпаки, за будь-яких умов не схильна приймати на себе відповідальність – чи тому, що не розуміє причинно-наслідкових зв'язків, чи тому, що звикли до безвідповідального ставлення до власних вчинків.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

Активність є атрибутивною властивістю суб'єкта. Вона має в підґрунті свободу, яка, в свою чергу, є усвідомленою необхідністю вибору та

прийняття на себе відповідальності за його результати та наслідки. Усвідомлену необхідність вибору може бути реалізовано через усвідомленість спектру виборів поведінки або дій суб'єкта в ситуації, тобто потребує усвідомлення власне ситуації та спектру наявних виборів. Вибір є вольовою дією прийняття рішення щодо обрання одного варіанту з певного спектру наявних, яка може бути важкою в здійсненні за умови подібності варіантів.

Впливати на активність можливо шляхом створення ситуації, в якій буде зменшено негативний вплив чинників, які заважають прояву активності: недостатньому усвідомленні, нездатності до вибору та екзистенційному страху свободи. Головним засобом впливу є організація рефлексії, у тому числі проспективної. Під час неї відбувається розробка проекту дій, що виводить суб'єкта в суто суб'єктну, активну позицію. Дійсний запит більшості учасників полягає не в розвитку активності, а в вирішенні конкретної проблемної ситуації, після чого їхня подальша мотивація до роботи істотно зменшується.

Головні труднощі в процесі розробки проекту пов'язані з цілепокладанням. Цілепокладання є не одномоментним, але тривалим процесом. Усвідомлення ситуації та спектру виборів полегшує цілепокладання, отже сприяє підвищенню суб'єктної активності. В організації цього усвідомлення головну роль відіграють процеси рефлексії, фіксації та схематизації. Рефлексія моделі вибору є складною процедурою, яка здатна значно полегшити надалі процеси цілепокладання та прийняття рішень взагалі. Феномен прийняття на себе відповідальності за вибір та його наслідки потребує подальших досліджень з метою уточнення певних трендів, що проявилися стосовно бажання уникнути як розуміння наслідків, так і прийняти відповідальність за них.

3. Розвиток суб'єктної активності людей похилого віку

Актуальність дослідження проблеми суб'єктної активності людей похилого віку у віртуальному просторі зумовлена активним збільшенням тривалості життя, необхідністю нон-стоп освіти на весь період постнатального онтогенезу, а також глобальним зануренням повсякденного життя людини в мережі Інтернет-ресурсів. Під суб'єктністю ми розуміємо фізичний та інтелектуальний потенціал людини до діяльності, а під суб'єктивністю його практичну реалізацію. Суб'єктність зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, які становлять індивідуальний процес життєдіяльності, в пізньому віці вона є квінтесенцією всіх особливостей розвитку особистості на попередніх етапах онтогенезу. Розглядаючи старіння як продовження розвитку і досліджуючи особливості його суб'єктності, можливо оптимізувати життєдіяльність людини в період геронтогенезу, актуалізуючи її надситуативну активність, що на тлі гармонізації особистості може сприяти також і оптимізації міжособистісних відносин.

На базі спроектованого віртуального навчального середовища проведено експериментальне дослідження розвитку суб'єктної активності в період геронтогенезу в умовах Інтернет-простору. Для цього створено дистанційний ресурс «Інтелектуальний тренінг для літніх людей» на базі освітньої платформи «Moodle». Вибірка становить 129 досліджуваних віком 56–75 років, з яких 63 % – жінки і 27 % – чоловіки. У процесі дослідження застосовано такі методи: анкетування, тестування, експертна оцінка, авторська методика актуалізації інтелектуального потенціалу людини в період геронтогенезу.

Для визначення здатності у період геронтогенезу до суб'єктної активності ми ми дослідили наступні детермінанти: рівень інтелектуального розвитку, їх здатність до рефлексії, специфіку новоутворень, інтенціональний досвід, соціокультурне оточення тощо. Структура інтенціонального досвіду, як важливий елемент розвитку суб'єктності, представлена такими компонентами: можливість зміни переконань, намірів, бажань, задумів та ін. Детермінований соціальними і генетичними чинниками інтенціональний досвід формується в результаті селективності існуючих цінностей і трансформації їх у ціннісні орієнтації суб'єкта, визначаючи вектор його розвитку і демонструючи контекст суб'єктності.

Досліджуючи проблему суб'єктної активності ми з'ясували специфіку процесів саморегуляції, а саме процесів самоконтролю у період геронтогенезу. Визначено, що зниження рівня самоконтролю є наслідком низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких: психологічна неготовність прийняття старості як природного життєвого періоду (особливо в період раннього і середнього геронтогенезу), специфіка соціокультурного оточення старої людини, в якому можуть бути прояви ейджизму, складна екзистенційна проблема – завершення фізичного життя тощо. Для підвищення рівня самоконтролю досліджуваним було запропоновано ряд занять, серед яких – метод сенсорної репродукції образів та ідеомоторне тренування.

За результати нашого дослідження зроблено висновок про те, що основною психологічною специфікою суб'єктної активності є деформація у людини базової потреби в безпеці, яка представлена роздумами про завершення життя і обмежує можливість оптимально реалізувати свій інтелектуальний потенціал. Під час дослідження *доведено*, що деформація базової потреби в безпеці, як специфічна психологічна проблема, не однаково представлена на різних етапах геронтогенезу. У ранньому геронтогенезі вона має переважно гіпотетичний характер і її актуалізація відбувається в міру наближення до завершального етапу геронтогенезу.

Результати дослідження доводять, що для представників раннього геронтогенезу мотиваційні, пізнавальні, емоційно-вольові компоненти в цьому періоді не мають специфічних особливостей. У цьому періоді є актуальною потреба розвитку своїх здібностей, і здебільшого успішно відбувається трансформація їхнього емоційного в інтелектуальне. На тлі підвищення пенсійного віку представники раннього періоду геронтогенезу

сприймаються соціокультурним оточенням лояльне порівняно з представниками середнього та, особливо, пізнього періоду геронтогенезу. В суспільстві відбувається ревізія з подальшим коригуванням відносин у соціальній перспективі до цієї категорії людей.

Представниками середнього етапу геронтогенезу можливість актуалізації свого інтелектуального потенціалу значною мірою обмежується соціальним неприйняттям старості як періоду активного соціально корисного життя. У середньому періоді геронтогенезу людина поступово психологічно змиряється з безперспективністю своєї соціально корисної активності і активно реагує на проблему завершення життя, яка може стати для неї домінуючою. Недостатній рівень соціалізації може проявлятися у формі агресивності, почутті безпорадності, залежності і безвиході на тлі екзистенційної проблеми – завершення життя, активізуються соматичні захворювання на тлі зниження рівня вітальності. Доведено, що відбувається різке зниження мотивації до суб'єктної діяльності. Експериментально доведено, що основною проблемою є не стільки обмеження, пов'язані з процесами старіння, скільки відсутність реальних можливостей соціальної реалізації.

Результатами нашого дослідження показано, що на всіх етапах геронтогенезу, включаючи пізній, зберігається високий рівень пізнавального компонента психологічної готовності до навчання. Можна відзначити чітке розуміння завдань учасниками проекту, оцінку їх значущості, чітке розуміння засобів досягнення мети.

З'ясована проблема взаємодетермінації суб'єктної активності в період геронтогенезу і психологічних новоутворень цього періоду. Будучи результатом інтелектуального розвитку, психологічні новоутворення, у свою чергу, чинять на нього вплив, визначаючи вектор суб'єктної активності.

Способи спілкування із зовнішнім світом старіючої і старої людини визначають її здатності до саморозвитку. В разі формування продуктивного психологічного новоутворення – мудрості, відбувається активізація процесу самопізнання і саморегуляції особистості, який здійснюється завдяки розвиненій рефлексії, то деструктивні психологічні новоутворення переважно провокують людину до регуляції свого соціокультурного оточення за допомогою різних методів, включаючи маніпулятивні, що сприяє формуванню дисгармонійних відносин з людьми, які її оточують. Така модель поведінки призводить до ще більшої соціальної конфронтації, і насамперед з близькими людьми. Це проявляється у відчуженні з боку старої людини, у неї виникає впевненість у відсутності щирості оточення, настороженості стосовно них. Водночас зберігається потреба створення суб'єктивно оптимального Я-образу у зв'язку із завершенням життя і бажанням залишити про себе максимально можливе позитивне враження. Результати нашого дослідження свідчать, що в разі деструктивних психологічних новоутворень стара людина прагне оптимізувати свій Я-образ за допомогою створення нових соціальних контактів (волонтери, випадкові

знайомі тощо) з тими, хто не знайомий з негативними проявами її особистості.

Експериментально доведено, що деструктивні психологічні новоутворення мають значний вплив на зниження когнітивного потенціалу, у свою чергу, деградує інтелект сприяє деінтелектуалізації всіх психічних процесів, що призводить до зниження рівня усвідомленості того, що відбувається. В процесі дослідження було відзначено, що діяльність тихучасників експерименту, у яких зафіксовано деструктивні психологічні новоутворення, супроводжується зниженим рівнем емоційного фону, що значною мірою впливало на недостатню активність роботи когнітивної і метакогнітивної сфери, було відзначено сповільнення процесів сприйняття, труднощі в концентрації уваги, швидке стомлення в процесі інтелектуальної діяльності, скарги на неможливість виконати завдання (при відсутності спроби його виконання) та ін. Важливо зауважити, що при зміні суб'єктивно складної для досліджуваного інтелектуальної діяльності на легшу (із знайомими елементами) відзначено помітне підвищення інтелектуальної активності.

Констатовано, що у тих досліджуваних, у яких було зафіксовано продуктивні психологічні новоутворення, мали інший патерн поведінки: виявляли інтерес до нових завдань і в цілому виявляли інтерес до проблеми свого когнітивного розвитку. Потрібно відзначити високі (суб'єктивно і об'єктивно) результати їхнього інтелектуального розвитку в результаті участі в проекті та підвищення рівня їх суб'єктивної активності.

Дослідження суб'єктивної активності неможливе без вивчення рефлексивної діяльності людини, яка є основою інтеграції особистості. З різноманіття напрямків вивчення рефлексії ми дослідили схильність людини в пізньому віці до самоаналізу і, в рамках метакогнітивного підходу, її здатність до інтелектуальної рефлексії. Особистісна рефлексія актуалізується в результаті вербалізації внутрішнього діалогу, який сприяє породженню нових контекстів проблеми. Адекватна рефлексивна діяльність дає змогу визначити справжній масштаб проблеми і знайти шляхи її вирішення для гармонізації особистісної та соціальної інтеграції. Результати дослідження *довели*, що ступінь реалізації свого потенціалу учасники проекту оцінили наступним чином: низький (27,5%), невисокий (67,5%), високий (6%).

Глибина рефлексії визначається ступенем інтелектуального розвитку людини, рівнями її самоконтролю, морально-етичної сфери, розвитку децентрації. Недостатній рівень розвитку рефлексії в пізньому віці зумовлений насамперед небажанням старої людини відкрити для своєї свідомості глибинні проблеми, вирішення яких вона вважає неможливим, і результат їх активізації може сприяти деформації сформованої за допомогою психологічних захистів позитивної Я-концепції.

Під час дослідження констатовано недостатній рівень мотивації, проектування та регулювання усвідомленої пролонгованої систематичної діяльності, спрямованої на активізацію власних психічних процесів у представників середнього та пізнього геронтогенезу.

Показано, що суб'єктність людини в літньому віці зумовлена ступенем її ідентичності з представниками своєї когорти. Феномен конвенціональної мудрості соціуму є ефективним інструментом для зниження інтелектуального розвитку людини в завершальний період життя. Він сприяє спотворенню уявлень людини про свій інтелектуальний потенціал в старості і не дає можливості використовувати його повною мірою.

Експериментально доведено значне підвищення суб'єктної активності усіх досліджуваних в результаті їхньої роботи у спроектованому віртуальному навчальному середовищі. Зазначено підвищення інтелектуального рівня, оптимізації міжособистісних стосунків з соціокультурним оточенням, покращення стану здоров'я досліджуваних.

Визначаючи специфіку інтелектуальної сфери людини в період геронтогенезу, ми виявили у досліджуваних такі проблеми, як складнощі в постановці цілей, прогнозування результатів своєї діяльності тощо. Значущим інтеграційним процесом інтелектуальної сфери є здатність до цілепокладання, яке формується в результаті домінуючої мотивації, визначаючи специфіку інтелектуальної діяльності і сприяючи формуванню патернів поведінки. Результати дослідження свідчать, що турбота про соціально адаптований патерн старіння є індикатором соціальної зрілості людини, демонструє її систему цінностей. Для вичерпного уявлення про психологічні особливості особистості в період геронтогенезу необхідно акцентувати увагу на прикладах висхідного розвитку в пізньому віці, які, незважаючи на те, що перебувають у переважній меншості, несуть інформацію про патерн позитивного старіння.

За результатами дослідження у 99% учасників проекту відзначено домінанти вітальних потреб (внаслідок потреби максимального продовження життя), які виражені в необхідності безпеки і надійності. Соціальні потреби досліджуваних відзначено в категорії «потреби для себе», наприклад, потреба в самоутвердженні, що у своїй основі завжди передбачає заперечення іншого і є конфліктогенним компонентом. В якості «іншого» у людини в пізньому віці можуть виступати як люди, які живуть нині, так і ті, хто помер кілька десятиків років тому.

Зниження мотиваційного рівня соціальних потреб у категорії «потреби для інших» можливе в результаті їх знецінення, в тому числі і в результаті недостатньої затребуваності представників досліджуваної когорти соціокультурним оточенням. Разом з тим актуалізація соціальних потреб зростає пропорційно до їх адекватної затребуваності з боку соціокультурного оточення, що було неодноразово зафіксовано під час дослідження.

Результати проведеного емпіричного дослідження розвитку суб'єктності в період геронтогенезу в умовах Інтернет-простору доводять перспективність висхідного саморозвитку за допомогою актуалізації інтегральних процесів (мовної сфери, уваги, саморегуляції, визначення мети та ін.), які є складовою частиною інтелектуальної сфери як самоорганізованої системи.

Геронтогенез традиційно розглядається в психологічній науці як період максимальної ригідності, в тому числі і в контексті неможливості до змін ментальних моделей. Накопичення людиною отриманих знань упродовж життя зводиться до конкретного досвіду, який у подальшому, знаходячи приклади для його підтвердження, стає основою світогляду. Будучи конкретною системою поглядів на життя, ментальні моделі дають можливість інтерпретувати різні ситуації, не витрачаючи сили на прийняття необхідних рішень. Такий феномен амбівалентно впливає на життя старіючої або старої людини: з одного боку, зберігаючи її психічну енергію, з іншого

У разі проблем, пов'язаних з саморозвитком у пізньому віці, це може бути представлено в такій послідовності:

- соціальний стереотип про зниження когнітивної діяльності в період геронтогенезу;

- прийняття літньою людиною соціального стереотипу сприяє зменшенню рівня її когнітивного навантаження або прирівняє до нього збереження існуючої діяльності без введення нових ускладнюючих елементів;

- поступовий прояв реального зниження рівня когнітивної діяльності на тлі її недостатньої активності призводить до вимушеної констатації літньої людини цього факту;

- визнання старіючою людиною апріорності стереотипу про безумовне зниження інтелектуальних здібностей у старості та пов'язані з цим зміни в її поведінці згідно з новою ситуацією, що спричинює істотний вплив на міжособистісні стосунки з людьми, які її оточують;

- нові, негативні елементи у поведінці старої людини підтверджують існуючі соціальні стереотипи та актуалізують прояви ейджизму в її соціокультурному оточенні.

Таким чином, створюється порочне коло, коли суспільство не показує навіть незначних очікувань від інтелектуальних здібностей людей похилого віку, а ті, в свою чергу, не можуть знайти підґрунтя для активізації та подальшої реалізації свого потенціалу. Будучи стійким утворенням, соціальні установки трансформуються не конгруентно реальним зміни в соціальному житті суспільства.

Перманентна діяльність, спрямована на створення суб'єктивно комфортних умов життєдіяльності, супроводжує людину протягом життя. Протиставляючи себе навколишньому середовищу, людина віртуально трансформує дійсність за допомогою своєї суб'єктивності, яка при цьому набуває нових особливостей. Цей складний процес набуває в пізньому віці специфічних рис, які ґрунтуються на виникненні важковирішуваних проблем, що супроводжують період старіння. Зазначена складність зумовлена двома основними причинами:

- сучасний світ нівелював традиційні ролі для людей похилого віку (передача традицій, знань), зробивши їх певною мірою номінальними. На всіх попередніх етапах, крім геронтогенезу, соціум пропонує людині моделі

поведінки, які значущі для самого соціуму (учень, мати/батько, співробітник тощо);

- перед старіючою людиною постає питання про вічність, яке кожен вирішує самостійно і відповідно до особливостей суб'єктності.

Отже, розкриття суб'єктності особистості в геронтогенезі являє собою складну, багатоаспектну проблему. Суб'єктність як властивість людини визначає зміст її буття, який виражений у діяльному ставленні до соціокультурного оточення та до себе в ньому. Побудова мети пов'язана і з рівнем домагань суб'єкта, і з самооцінкою особистості. В основі суб'єктності людини лежить здатність до діяльної активності в будь-якому віці, але саме в період геронтогенезу знаходження перспективних цілей стає дедалі складнішим завданням.

4. Інтернет-тренінг як інструмент актуалізації суб'єктної активності дорослих

Суб'єктна активність є актуальною здатністю людини до прийняття виклику адаптації, комунікації, самоствердження, загалом самореалізації, що формується під час і в результаті взаємовідносин з дійсністю. Людина розкриває через цю активність свої характеристики і як творця світу, в якому вона живе та здійснює різноманітні види діяльності, і як продукту, який визначається впливами дійсності, що оточує. Світ постійно змінюється, і тоді, коли мова заходить про особистісні зміни загалом і розвиток суб'єктної активності зокрема, роль суспільних процесів і трансформацій набуває особливо великого значення. Поступовий перехід суспільства на нову – інформаційну – стадію перетворює (як мінімум, зовнішній) світ людини на гіпердинамічне, насичене комп'ютерними технологіями, багато в чому віртуальне, середовище. Завдання розвитку суб'єктної активності продовжує бути актуальним в нових контекстах, даючи людині, як і раніше, інструменти бути більшою мірою творцем своєї дійсності й лише потім – продуктом.

Електронні гаджети та інфокомунікативні технології продовжують стрімке розповсюдження, одночасно і задовольняючи масовий запит на себе, і формуючи цей запит. Роль комп'ютерних технологій в житті людини та всього суспільства постійно зростає, що є беззаперечним фактом дійсності нинішніх поколінь. Функціональне значення використання електронних гаджетів для задоволення потреб та досягнення особисто значущих цілей перманентно зростає, в той час як опосередкування ними різних видів людської діяльності набуло масового характеру. Самоздійснення індивідуума, актуалізація його діяльності, зокрема спілкування, тісно вплетені у цей контекст, як впливаючи на його зміст та особливості, так і піддаючись зворотному впливу.

В процесі інформаційної інтеграції, що постійно зростає, вплетені в контекст нинішньої стадії розвитку суспільства з характерними для нього техногенністю, комп'ютерною опосередкованістю, мультимедійністю (вплив яких тільки зростає), набувають особливого значення здатності

встановлювати контакти, розвивати взаємовідносини, обмінюватися діяльністю та досвідом. Ефективність спілкування, як мінімум інтерсуб'єктного, вказує на себе як на вкрай необхідне вміння, більш загально – фундаментально цінний особистісний ресурс, що забезпечує психологічний ґрунт для активної діяльнійшої позиції суб'єкта в соціумі, активізації та здійснення ним різноманітних видів продуктивної діяльності, адаптації та формування ефективної позиції в світі постіндустріального суспільства з його наголосами на постійних інноваціях, обміні знаннями та конкуренції. Така функціональна важливість комунікативної компетентності дозволяє сприймати її як суттєвий компонент або навіть аспект суб'єктної активності, піднімаючи питання про їхній взаємозв'язок та роль, що вони відіграють по відношенню одна до одної.

Розкриття особливостей комунікативної компетентності вказує не тільки на важливість її формування та розвитку, але і зазначає сучасний контекст цього процесу – все більш масове та суттєве залучення у нього інформаційних психолого-педагогічних технологій мережі Інтернет. Такий навчально-психологічний інструментарій вже довів свою результативність, а спеціалізовані програмно-технологічні платформи успішно використовуються для забезпечення відповідних видів діяльності. Групова психологічна та навчальна робота стає одним з провідних напрямків дистанційного навчання та психологічної допомоги онлайн, а розвиток комунікативної компетентності включається в неї як важливий напрямок роботи.

Значення технологій групового дистанційного навчання та психологічної роботи є особливим, адже такі технології дозволяють залучати у навчальну та психологічну діяльність велику кількість людей, зокрема одночасно. Найбільш виділяються в цьому контексті такі розповсюджені технології, як інтернет-конференції, вебінари, групові чати, проектні заняття та, звичайно, інтернет-тренінги.

Актуальність визначення потенціалів дистанційного навчання у інформаційному просторі мережі Інтернет для розвитку суб'єктної активності є безсумнівною.

Отже, дослідження можливостей інтернет-тренінгів з формування комунікативної компетентності для розвитку суб'єктної активності має значні психолого-педагогічні перспективи для застосування отриманих результатів (дистанційні навчальні курси, психологічні інтернет-тренінги, індивідуальний та груповий коучинг, психологічне онлайн-консультування, вебінари, телеконференції тощо). Піднімається питання про можливості розвитку суб'єктної активності засобами формування комунікативної компетентності в контексті дистанційної групової навчальної та психологічної роботи, що побудована на використанні сучасних інфокомунікативних технологій.

Здійснення емпіричного етапу дослідження ґрунтується на організації навчально-психологічної роботи у групі учасників, які бажають сформувати та розвинути в собі комунікативну компетентність та суб'єктну активність.

Технологія залучення учасників до експерименту є наступною: через соціальні мережі, новини на сайтах (в нашому випадку – на сайті лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України), особисте спілкування та інші засоби пропонується взяти участь у дистанційному навчальному курсі (в нашому випадку – в інтернет-тренінгу з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності) на добровільних засадах, використовуючи мотивацію, відповідну цілям та змісту тренінгу (в нашому випадку – мотивацію поліпшення стосунків з іншими людьми, формування здатностей компетентного, успішного спілкування з іншими людьми, підвищення особистої цілеспрямованості, ініціативності, розвиток власного самопізнання, самовдосконалення).

Технологічно-програмні можливості платформи Moodle є достатньо широкими і дозволяють, при необхідності, мати постійний доступ до даних щодо проходження різних завдань інтернет-тренінгу та діагностичних тестів для кожного окремого учасника, а також по всій вибірці учасників. Відповідні можливості надають змогу використати отримані «сирі» дані для подальшого математичного аналізу результатів дослідження.

Отже, здійснення інтернет-тренінгу з формування та розвитку комунікативної компетентності, що забезпечує також розвиток суб'єктної активності, повинно ґрунтуватися на поєднанні відповідної методичної програми з сукупністю організаційних чинників, що включають (але не обмежуються ними) певні інформаційно-технічні умови, що забезпечують продуктивне дистанційне навчання та психологічну роботу. Поєднання таких чинників здатне забезпечувати дистанційний навчальний курс ґрунтовними потенціалами для перетворення у ефективний інструмент розвитку комунікативної компетентності, у засіб професійного та особистісного зростання.

Здійснення інтернет-тренінгу з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності, тобто весь експериментальний етап дослідження, організоване і забезпечується використанням спеціально підготовленого віртуального освітнього середовища на основі інтернет-сайту лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України <http://moodle.newlearning.org.ua/>, що включає програмну навчальну платформу Moodle.

Серед методів дослідження були застосовані теоретичний аналіз сучасних першоджерел по темі; діагностичні та контрольні тести з розвитку комунікативної компетентності та відповідних комунікативних навичок, що вимірюють також референтні показники суб'єктної активності; методи тренінгової роботи – мінілекції, відеозавдання, вправи на самоаналіз, вправи на моделювання ситуацій, релаксаційні вправи тощо; технології статистичної обробки даних за допомогою програмних пакетів SPSS і Excel тощо.

Інтернет-тренінг з формування комунікативної компетентності, що забезпечує розвиток суб'єктної активності, ґрунтується на застосуванні

цілого ряду суттєво значимих чинників: концептуальних засадах ефективності дистанційного навчання у мережі Інтернет; змістовних і організаційних складових продуктивного здійснення інтернет-тренінгів; використанні апробованих програм і методів групової роботи; досвіду роботи автора (більш ніж 14 років) в сфері побудови і здійснення навчальних, розвивальних, терапевтичних інтернет-тренінгів у мережі Інтернет, що також було необхідно для розбудови, апробації та корегування відповідних технологій дистанційного навчання для подальшого використання.

Необхідним чинником дослідження продуктивності навчання та психологічної роботи, що здійснювалися під час інтернет-тренінгу, є застосування на його початку та при завершенні діагностичних методик: тесту «Визначення способів регулювання конфліктів» (також відомого як тест «Стратегія та тактика поведінки у конфліктній ситуації», або як тест К. Томаса), тесту «Оцінка рівня комунікабельності» В.Ф. Ряховського, тесту «Рівень конфліктності особистості», тесту комунікативних вмінь Міхельсона (в адаптації Ю.З. Гільбуха). За нашою моделлю когерентності розвитку суб'єктної активності та комунікативної компетентності, покращення показників комунікативної компетентності за вказаними методиками також вкаже і на розвиток суб'єктної активності.

В результаті математичної обробки та аналізу результатів інтернет-тренінгу формування комунікативної компетентності, що забезпечує розвиток суб'єктної активності, було виявлено, що жінки є більш продуктивними у навчанні в форматі інтернет-тренінгів, ніж чоловіки. Можна припустити, що такі результати в нашому випадку частково можуть пояснюватися як незначною кількістю досліджуваних чоловіків (по відношенню до загальної вибірки досліджуваних), так і тим чинником, що певна частина жінок, за нашими даними, вже мала досвід участі в дистанційних навчальних курсах та могла спиратися на отриманий досвід, що покращив результати навчання. В будь-якому разі, факт різниці в продуктивності навчання під час інтернет-тренінгів, що пояснюється можливими гендерними відмінностями досліджуваних, повинен бути перевірений в інших дослідженнях з більшою кількістю досліджуваних, особливо чоловіків.

Виявлено, що однозначні кореляції між ефективністю дистанційного навчання та належністю до тих або інших вікових груп не підтверджені. Незважаючи на розповсюджені точки зору, за якими представники у віці 31-50 років та більш старшого віку можуть характеризуватися тим або іншим ступенем ригідності мислення та занадто зафіксованих когнітивно-поведінкових шаблонів, коли зміни у сприйнятті різних аспектів дійсності, мисленні, поведінкових патернах нерідко гальмуються, у результатах дослідження відповідні позиції не підтверджуються: представники різних вікових груп здатні досягати продуктивних результатів навчання в інтернет-тренінгу. Вірогідно, мова в даному випадку йде про психологічні особливості не навчання взагалі, а саме дистанційного навчання, що здійснюється через мережу Інтернет та має, як вже зазначалося, свою характерну специфіку.

Зокрема, одними з таких особливостей можуть бути чинник перебування учасників інтернет-тренінгу у зручних та комфортних для себе умовах «особистої зони комфорту» (вдома, на роботі тощо) під час навчання, та чинник відносно ліберального ставлення до часу у виконанні цих завдань, що позиціонується в наявних інструкціях.

На даний момент є підстави вважати інтернет-тренінги з розвитку суб'єктної активності такою інноваційною навчальною технологією, що може результативно застосовуватися з представниками майже будь-яких вікових груп, починаючи, як мінімум, з людей юнацького віку, завершуючи людьми зрілого віку (від 50 років і старше).

Відзначається виражена тенденція до зниження дисперсії у результатах дослідження серед представників всіх вікових груп за всіма методиками дослідження.

Серед представників наявної вибірки учасників інтернет-тренінгу з комунікативної компетентності та успішного спілкування відзначається наявність значимих змін у суб'єктній активності та комунікативній компетентності між початком навчання у дистанційному навчальному курсі та після його завершення. Показники різних методик дослідження, що відповідають за суб'єктну активність і комунікативну компетентність, за час участі в інтернет-тренінгу у більшості учасників покращилися. Є підстави зробити висновок про продуктивність використаних інноваційних навчальних технологій, що забезпечують дистанційне групове навчання на основі застосування електронних комунікативних і мультимедійних можливостей мережі Інтернет.

Зокрема, інтернет-тренінг з комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності та базується на концептуальних засадах ефективності дистанційного навчання, виявив ефективність як інноваційний інструмент здійснення групової психологічної та навчальної роботи у мережі Інтернет, довів перспективи свого використання у психологічній і педагогічній практиках, розкрив напрямок подальшого розвитку та вдосконалення відповідних навчальних, розвивальних і терапевтичних технологій.

Серед представників наявної вибірки учасників інтернет-тренінгу з комунікативної компетентності та успішного спілкування, що забезпечує розвиток суб'єктної активності, можна констатувати наявність значимих змін у комунікативній компетентності та суб'єктній активності досліджуваних між початком навчання у дистанційному навчальному курсі та після його завершення. Показники різних методик дослідження, що відповідають за комунікативну компетентність і вказують на суб'єктну активність, за час участі в інтернет-тренінгу у більшості учасників покращилися. Є підстави для висновку щодо продуктивності використаних інноваційних навчальних технологій, що забезпечують дистанційне групове навчання на основі застосування електронних комунікативних і мультимедійних можливостей мережі Інтернет.

Підтверджено, що інтернет-тренінги як навчальна технологія (або комплекс задіяних разом навчальних технологій) є однією з найбільш актуальних і перспективних для дистанційного навчання, що здійснюється віддалено з використанням електронних мереж і сучасних мультимедійних технологій, та може використовуватися для розвитку суб'єктної активності учасників навчального процесу, перш за все учасників віртуальних освітніх середовищ. Організація продуктивного дистанційного групового навчання та психологічної групової роботи з використанням технологій мережі Інтернет для заданих цілей є можливою та при задіюванні певних організаційних чинників достатньо зручною.

Таким чином, в результаті дослідження, націленого на виявлення ефективності інтернет-тренінгів як сучасного інноваційного інструменту дистанційного навчання для розвитку суб'єктної активності його учасників, доведено, що інтернет-тренінги можуть бути ефективними у відповідній сфері. Під час розкриття можливостей інтернет-тренінгу з формування комунікативної компетентності для розвитку суб'єктної активності його учасників, аналізу його психологічної специфіки та організаційних особливостей, було виявлено, що групова робота з формування комунікативної компетентності, яка здійснюється з використанням інноваційних інфокомунікативних технологій, сприяє розвитку суб'єктної активності. Ця залежність визначається, зокрема, когерентними психологічними структурами обох психологічних явищ (суб'єктної активності та комунікативної компетентності), що активується під час групового дистанційного навчання у мережі Інтернет та посилюється завдяки суб'єктно орієнтованому контексту навчання – віртуальним освітнім середовищам.

З боку суб'єктивної активності такими структурами є компоненти характеристики діяльнісного стану особистості – цілеспрямованість, мотивація, стратегії досягнення цілі, рефлексія, емоції; з боку комунікативної компетентності відповідні структури представлені у визначенні мети спілкування, врахуванні наміру учасників спілкування, оцінці особливостей ситуації спілкування, зверненні уваги на способи та стратегії комунікації, виборі адекватних (тобто результативних і екологічних) конкретній ситуації та співбесідникам власних стратегій комунікації, готовності змінювати свою поведінку в процесі спілкування, отриманні задоволення від спілкування.

Гіпотеза про те, що формування комунікативної компетентності засобами інтернет-тренінгу сприяє розвитку суб'єктної активності, підтверджена. Також є підстави вважати, що існує прямий зв'язок між формуванням комунікативної компетентності та розвитком суб'єктної активності. Розвиток суб'єктної активності можливо здійснювати засобами формування комунікативної компетентності, зокрема у контексті дистанційної групової навчальної та психологічної роботи, побудованої на використанні сучасних інфокомунікативних технологій.

Визначено, що суб'єктна активність – психологічне утворення, що характеризує властивий особистості спосіб самоактуалізації та

самореалізації, якість цілісного, автономного, такого, що саморозвивається, суб'єкта. Крім того, суб'єктна активність може бути розглянута і як характеристика діяльнісного стану особистості, що (як форма діяльності) складається з певних компонентів: цілеспрямованості, мотивації, стратегії досягнення цілі, рефлексії, емоцій. Відповідне визначення вказує на значну когерентність компонентів понять «суб'єктна активність» і «комунікативна компетентність», на спільну спрямованість їхнього формування та розвитку.

Все більш значуще та актуальне психолого-педагогічне значення у віртуальному освітньому середовищі зокрема та в сфері освіти і навчання загалом набуває дистанційна групова робота – навчальна та психологічна. Мережа Інтернет стає одним з найбільш ефективних засобів отримання систематизованих знань, умінь і навичок (наприклад, комунікативної компетентності тощо) як з погляду зручності, витрат часу і грошей, так і з погляду обсягу необхідної інформації. Посилюються розвивальні потенціали мережі Інтернет, серед яких інтернет-тренінги – один з провідних психологічних інструментів, що сприяє особистісному зростанню, зокрема розвитку суб'єктної активності. Використання нових інформаційних технологій у навчанні, розгортання групової роботи у віртуальному освітньому середовищі (участь в якому вже пов'язується з розвитком суб'єктної активності) має в собі величезний психолого-педагогічний потенціал, будучи одним із засобів, що перетворюють навчання та освіту на активний, свідомий, особистісний, творчий процес.

Розвиток суб'єктної активності під час формування комунікативної компетентності в навчально-психологічній груповій роботі у мережі Інтернет, осмислення специфіки цього процесу та подальша інтеграція розроблених технологій у віртуальні освітні середовища стають актуальним і важливим психолого-педагогічним завданням, вирішення якого здатне підвищувати цілеспрямованість і послідовність відповідного навчального процесу, сприяти його психологічній безпеці та гнучкості, ефективності для особистості в цілому.

Дослідження різних інструментів дистанційного навчання у розвитку суб'єктної активності, як і особливостей зв'язку формування суб'єктної активності з комунікативною компетентністю, повинні бути продовжені та поглиблені. Особливо цінним підходом будуть емпіричні дослідження, зокрема формуючі експерименти, що розкривають психологічну специфіку та потенціали дистанційної групової (психологічної та навчальної) роботи, зокрема інтернет-тренінгів у форматі віртуального освітнього простору тощо, а також аналіз і осмислення отриманих результатів. Відповідний підхід дозволить не лише глибше розкрити специфіку можливих кореляцій між суб'єктною активністю та іншими психологічними феноменами (зокрема, комунікативною компетентністю), але й вкаже на практичні перспективи отриманих результатів, посприяє впровадженню нових концептуальних підходів до розробки навчальних інструментів і програм особистісного зростання для здійснення в інформаційному просторі мережі Інтернет на основі застосування сучасних інфокомунікативних технологій. Науково-

практична робота у цьому напрямку цілком відповідає філософії та тенденціям суспільства, що перебуває на перехідній до інформаційної стадії свого розвитку.

Дистанційне навчання, що здійснюється у форматі інтернет-тренінгів і націлене на розвиток суб'єктивної активності засобами комунікативної компетентності, є продуктивним і зручним інструментом сучасних психології та педагогіки, має значні подальші перспективи як у дослідницькому, так і у прикладному планах. До перспективних напрямків подальших досліджень доцільно додати розширення тематичного спрямування інтернет-тренінгів (наприклад, інтернет-тренінги для розвитку емоційного модусу інтелекту, креативності, для профілактики стресових станів, для гармонізації сімейних стосунків і т.п.), подальше підвищення ролі мультимедійних технологій (зокрема, відео- та аудіозаписи теоретичного матеріалу та практичних завдань, візуальне та аудіальне онлайн-спілкування учасників з ведучим інтернет-тренінгу і між собою) тощо.

Теоретичні обґрунтування та емпіричні матеріали, аналіз і осмислення результатів сучасних досліджень дозволяють вважати дистанційне групове навчання та психологічну роботу (зокрема, інтернет-тренінги з розвитку суб'єктної активності засобами формування комунікативної компетентності), що здійснюються з використанням інноваційних інфокомунікативних технологій, такою, що сприяє розвитку суб'єктної активності. В світі, де рівень інформатизації комунікації та інших видів діяльності швидко зростає, різні інструменти сучасного дистанційного навчання – інтернет-тренінги, вебінари, інтернет-конференції, групові чати тощо, як і продуктивна організація цього навчання, повинні посідати у сучасних психології та педагогіці одне з найважливіших місць. Суттєве значення відповідного навчання пояснюється, зокрема, тим, що воно ефективно сприяє одночасному чи відносно одночасному руху учасників до поставлених цілей, залученню їх у навчальні процеси, у процеси здійснення психологічної роботи.

5. Розвиток суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж

Через неоднозначність впливу новітніх технологій на суспільство, постають питання значення суб'єктності та суб'єктної активності в житті, насиченому віртуальністю. Аналіз теоретико-методологічних підходів до проблем суб'єктності та суб'єктної активності, а також запропоновані нами концептуальні положення та технології формування суб'єктної активності дозволяють, в перспективі, допомогти успішно подолати новітні виклики, пов'язані з віртуалізацією життя, в тому числі шляхом розвитку у людей суб'єктної активності. Актуальність визначення психологічних особливостей суб'єктної активності та її структурної організації у дорослих користувачів соціальних мереж, а також технології її формування, є безсумнівною.

У контексті даного дослідження суб'єкт тлумачиться як особистість, що проявляє активність під дією інтелекту. Суб'єктність – динамічна структурна організація суб'єкта, яка підпорядкована певній активності, складається з інтелектуальних можливостей, ментальних моделей, мотивацій та має декілька рівнів: суб'єктність (найвищий), взаємосуб'єктність, підсуб'єктність, досуб'єктність та реактивність (найнижчий). Суб'єктність саморозвитку (активності) має таку структурну організацію: формування та досягнення власних цілей; вмотивованість до саморозвитку; інтелектуальна ініціація (рефлексія та самоаналіз, детермінація мислення) та інші метакогніції; самостійність; соціальна активність; свобода вибору і відповідальність за нього; адаптивність; ініціативність; самореалізація; комунікативність.

Суб'єктна активність – вмотивована діяльність з власних інтересів під дією інтелекту, спрямована на досягнення цілей суб'єкта і розв'язування самостійно поставлених ним задач. Рівні розвитку суб'єктності – динамічне посилення чи послаблення суб'єктних властивостей під дією власних чинників або зовнішнього впливу для найбільш ефективної діяльності в конкретній ситуації, виходячи з мотивації та цілей. Структурна організація суб'єктної активності – сукупність елементових зв'язків і компонентів, що її забезпечують.

Говорячи про суб'єктність у віртуальності, є доречним користуватися терміном репрезентативної суб'єктності. Репрезентативна суб'єктність - репрезентація суб'єктності у певному опосередкованому відносно суб'єкта середовищі, зокрема віртуальному. Суб'єктність у репрезентації може залежати від впливу уявлень суб'єкта щодо умов гри; власних бажань та цілей; мотивації; обраної ролі; знань про середовище, в якому відбувається репрезентація тощо.

Предметом нашого дослідження є суб'єктна активність дорослих користувачів соціальних мереж. Дослідження передбачає аналіз основних теоретико-методологічних підходів до проблем суб'єктності та суб'єктної активності, їх психологічних особливостей; визначення структурної організації суб'єктної активності та рівня суб'єктної активності у користувачів соціальних мереж, а також розробку технологій формування суб'єктної активності Інтернет-користувачів, проведення експериментального дослідження розвитку суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж і визначення перспективних напрямів дослідження питань суб'єктності та суб'єктної активності.

До психологічних особливостей суб'єктної активності в соціальних мережах можна віднести такі аспекти:

- спрямованість на створення специфічних до власних вподобань «матриць», «віртуальних бульбашок» навколо себе, внаслідок більших можливостей щодо вибору інформації та комунікацій, і відповідно, особистість має специфічну суб'єктну активність;

- спостерігається більше реактивних дій, ніж суб'єктивних – існує тенденція переважання «вподобання» чужих дописів, над продукуванням власного контенту;

- атомізація суб'єктів на маленькі групи під час комунікації на вузькі теми без явно виражених лідерів, а комунікації на загальні теми навпаки, мають яскравих лідерів суспільної думки, і відбувається гуртування навколо них;

- спрямованість до отримання позитивної оцінки від інших;
- спрямованість на розважання та отримання позитивних емоцій;
- спрямованість на створення власного позитивного образу, прикрашання дійсності;
- спрямованість на спілкування та обмін інформацією;
- більша впевненість у комунікативних діях;
- більша вразливість до маніпуляцій, шахрайства тощо, специфічних до соціальних мереж;
- більша довіра до інформації від інших користувачів соціальних мереж, ніж від традиційних ЗМІ;
- більш виражений її прояв, певна розкутість;
- більша кількість міжособистісних взаємодій;
- менша активність щодо реалізації глобальних власних життєвих цілей;
- тенденція до використання явищ флуду, флейму, булінгу, тролінгу тощо у власних комунікаціях;
- тенденція до полярності її проявів;
- тенденція до використання короткочасної пам'яті замість довготривалої, коли набута інформація швидко забувається («ефект рибки»);
- тенденція до участі в емоційно забарвлених комунікаціях на актуальні, або конфліктні суспільні теми - політичні, економічні тощо;
- тенденція до пошуку будь яких приводів для того, щоб бути в центрі уваги – «хвилини слави»;
- тенденція до досягнення короткочасних цілей замість довготривалих;
- тенденція до егоцентризму;
- тенденція до отримання інформації в стислому вигляді, часто в графічній формі та коротких відео;
- тенденція до використання «кліпового», фрагментарного мислення;
- тенденція до нестійкої концентрації уваги та швидкого її переключенню;
- тенденція до прокрастинації;
- тенденція до набуття соціального капіталу та налагоджування «горизонтальних» зв'язків.

Нами було проведено експериментальне дослідження - «Інтернет-тренінг з розвитку суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж» у віртуальному освітньому середовищі на базі Інтернет-сайту Лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України <http://moodle.newlearning.org.ua>, з використанням системи дистанційного навчання Moodle, Google Forms, групи лабораторії у

соціальної мережі Facebook та приватної сторінки з приблизно 3600 друзів та підписників там само. Інтернет-тренінг доступний за адресами: <http://moodle.newlearning.org.ua/course/view.php?id=7> (повна версія) та на персональній сторінці соціальної мережі Facebook <https://www.facebook.com/dimitry.mesheryakov/posts/1588842837871721> (адаптована версія). Метою Інтернет-тренінгу є формування та розвиток суб'єктної активності у дорослих користувачів соціальних мереж шляхом розвитку її ключових структурних компонентів, відповідних умінь та навичок.

Емпіричний етап дослідження на базі платформи Moodle був розпочатий 1 червня 2017 року та тривав до 20 травня 2018 року включно. На базі персональної сторінки у соціальній мережі Facebook емпіричний етап тривав з 13 лютого 2018 року по 20 травня 2018 року включно, а також збиралися дані через онлайн анкетування до 20 травня 2018 року.

Для дослідження були використані такі діагностичні методики: авторський опитувальник рівня суб'єктної активності у користувачів соціальних мереж та опитувальник самостійного цілепокладання; шкала децентрації з «Опитувальника емпатії» М. Девіса, «Тест життєвої орієнтації – переглянутий» М. Шеєра та Ч. Карвера (LOT-R, Scheier, Carver), тест «Здатність до прогнозування» Л.А. Регущ, опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» - варіант А, нова версія «Шкали толерантності до невизначеності» Баднера в адаптації Т.В. Корнілової.

Вибірку становили дві групи – базова та контрольна. Базова проходила Інтернет-тренінг в повному, частковому або пасивному обсязі; контрольна – лише анкетування. 28,85% опитуваних зазначили, що вони мають волонтерський досвід; 21,15% - блогерський.

Середнє значення рівня суб'єктної активності у контрольній вибірці становило, за даними опитувальника рівня суб'єктної активності у користувачів соціальних мереж, 33,76 балів з 50; у учасників, що пасивно пройшли Інтернет тренінг - 31,25 балів з 50; у учасників, що пройшли частково та повністю - 35,47 з 50. Тобто, зростання суб'єктної активності у учасників, що брали повну участь та виконували завдання, на момент завершення тренінгу, на 8,4% відрізняється від тих учасників, що обрали пасивну участь, і на 3.42% від контрольної групи. Слід зауважити, що вибірка, яка проходила Інтернет-тренінг, складалася переважно з осіб з вищою та середньо-спеціальною освітою, тоді як контрольна група мала значну кількість осіб з завершеною аспірантурою та докторантурою, що мало відповідний вплив на значення середнього значення рівня суб'єктної активності. Ще однією особливістю вибірки було повністю самостійне рішення щодо участі у Інтернет-тренінгу та опитуванні, тому можна припустити, що загальний рівень суб'єктної активності у користувачів соціальних мереж дещо нижчий за наведений у контрольній групі, та серед учасників Інтернет-тренінгу. Було виявлено наступні гендерні особливості суб'єктної активності у загальній вибірці: чоловіки мали середній бал 35 з 50, тоді як жінки - 34,55. Вікові особливості суб'єктної активності, виявлені у

загальній вибірці (середнє значення): учасники віком 18-30 мали середній бал 35,75 з 50; віком 31-50 мали середній бал 33,05; віком 51+ - середній бал 35,42. Середні показники серед загальної вибірки за критерієм освіти наступні: середньо-спеціальна – середній бал 32 бали з 50; вища – 34; аспірантура - 35,16; докторантура - 38,33. Середні показники загальної вибірки за критерієм місця проживання: мешканці міст - 34,5 бали з 50; обласних центрів – 36; міст-мільйонників - 33,59. Учасники, що вказали наявність волонтерського досвіду, мають середнє значення рівня суб'єктної активності в 35,13 балів з 50, а у тих, хто має блогерський досвід - 36,55.

На контрольне питання «Моя активність стала більш усвідомленою» середнє значення становило: контрольна група - 3,73 з 5; повна участь - 4,17. Тобто, усвідомленість власної активності у учасників Інтернет-тренінгу зросла на 8.8%, в порівнянні з контрольною групою.

Середнє значення у загальної вибірки за шкалою децентрації з опитувальника емпатії М. Девіса становила 17,36 балів. Середній стеном за опитувальником «Рівень суб'єктивного контролю» - варіант А – 3.4. Середні показники у загальної вибірки інтолерантності до невизначеності, за новою версією шкали толерантності до невизначеності Баднера в адаптації Т.В. Корнілової - 28,88; толерантності до невизначеності - 30,61. Середні результати тесту «Здатність до прогнозування» Л.А. Регуш за шкалами: загальна – 25,03; Аналітичність – 69%; Усвідомленість – 72%; Гнучкість – 63%; Перспективність – 67%; Доказовість – 68%. Середні результати тесту життєвої орієнтації - переглянутий М. Шеєра та Ч. Карвера (LOT-R, Scheier, Carver), по шкалам: Оптимізм - 7,86; Песимізм - 6,96.

Доведено, що дані опитувальника рівня суб'єктної активності мають позитивний сильний коефіцієнт кореляції з даними шкали децентрації опитувальника емпатії М. Девіса; загальні бали учасників опитувальника рівня суб'єктної активності, мають середню позитивну кореляцію з загальною шкалою тесту «Здатність до прогнозування» Л.А. Регуш; наявні середні позитивні кореляції між даними шкал тесту «Здатність до прогнозування» Л.А. Регуш: загальною та аналітичною, загальною та перспективністю, загальною та усвідомленості, загальною та доказовості; середню позитивну кореляцію між даними опитувальника рівня суб'єктної активності та виробничою шкалою опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю - варіант А»; середню позитивну кореляцію між дисперсією даних опитувальника рівня суб'єктної активності та шкалою інтолерантності нової версії шкали толерантності до невизначеності Баднера в адаптації Т.В. Корнілової.

Виявлено позитивні середні кореляції між даними опитувальника рівня суб'єктної активності та даними опитувальника самостійного цілепокладання.

Визначено, що кореляційний аналіз даних шкал опитувальника рівня суб'єктної активності серед вибірки учасників, що повністю пройшли «Інтернет-тренінг з розвитку суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж» виявив сильну позитивну кореляцію між рівнем

суб'єктної активності та шкалами вмотивованості до саморозвитку, цілепокладання. Наявна сильна позитивна кореляція між шкалами самореалізації та комунікативності. Існує середня позитивна кореляція між рівнем суб'єктної активності та шкалами ініціативності, прогнозування та комунікативності. Середні позитивні кореляції наявні між наступними шкалами опитувальника рівня суб'єктної активності та рівнем суб'єктної активності; між шкалами самореалізації та вмотивованості до саморозвитку; шкалами самореалізації та прогностичності; самореалізації та комунікативності; самостійності, свободи вибору і відповідальності за нього та шкалою ініціативності; шкалами вмотивованості до саморозвитку та цілепокладання; цілепокладання та прогностичності.

Практичне значення дослідження полягає у розробці та експериментальній перевірці інструментарію для визначення рівня розвитку суб'єктної активності користувачів соціальних мереж; розробці та впровадженні психологічних технологій, спрямованих на формування та підвищення рівня суб'єктної активності. Завдяки розвитку суб'єктної активності з'явиться можливість знизити негативний вплив користування соціальними мережами: ефективно долати явища т.зв. тролінгу, флуду, флейму, дезінформації тощо; сприяти у протистоянні в інформаційних війнах з країнами-агресорами; нейтралізації негативних наслідків інформаційних протистоянь; зменшити Інтернет-залежність, забезпечити профілактику ігроманії, протидіяти психологічному маніпулятивному тиску. Розвиток суб'єктної активності користувачів соціальних мереж матиме також такий позитивний вплив, як збільшення самоконтролю та впевненості в собі; стала самоідентифікація; розвиток громадянської позиції; осмислення своїх життєвих цінностей та цілей; емоційна стабільність тощо.

Перспективні напрями досліджень з питань суб'єктності та суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж: створення моделі суб'єктної активності з врахуванням її рівнів та структурних компонентів; дослідження можливостей її розвитку та розробка відповідних методів та технологій; подальше вивчення її вікових і професійних особливостей; дослідження колективної суб'єктної активності; виявлення особливостей проявів суб'єктності та суб'єктної активності в різних культурах; дослідження суб'єктності у віртуальному середовищі; дослідження технологій формування та розвитку суб'єктності, зокрема для протидії шкідливим явищам Інтернету та інформаційній війні; визначення впливу на суб'єктність та суб'єктну активність нових технологій - зокрема, мережі Інтернет, віртуального освітнього середовища, соціальних мереж, електронних гаджетів, віртуалізації, штучного інтелекту тощо; дослідження механізмів розвитку суб'єктності та суб'єктної активності; подальше визначення психологічних особливостей суб'єктної активності; розробка надійної, валідної методики діагностики рівнів суб'єктності та суб'єктної активності, а також окремих їх структурних компонентів – цілепокладання, вмотивованості до навчання, самореалізації, свободи вибору, самостійності, вмотивованості до саморозвитку тощо.

Ш. ВИСНОВКИ

За результатами дослідження відповідно до тематичного плану підготовлено монографію «Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі» (10 др.арк).

Аналіз актуальних теоретико-методологічних тенденцій дослідження суб'єктності та суб'єктної активності показав зв'язок суб'єктності та суб'єктної активності дорослих з провідними інтелектуальними метакогніціями, а саме інтелектуальною ініціацією (самостійною постановкою задачі), стратегічністю (вибором), рефлексією і децентрацією, а також з функціями інтелекту: відображувальною, орієнтувальною і, особливо, прогностично-перетворювальною. Визначено специфіку суб'єктної активності у сучасному транзитивному світі, з'ясовано психологічні умови розвитку суб'єктної активності у віртуальному просторі на матеріалі дистанційного навчально-розвивального курсу «Конфлікт? Ласкаво просимо! (Розвиток суб'єктності в конфлікті)», а також інших навчально-розвивальних курсів психологічного змісту, розміщених на сайті <http://moodle.newlearning.org.ua>. Психологічний зв'язок проблеми конфліктів з проблемою суб'єктної активності та суб'єктності розглядається через постійне здійснення у конфлікті різноманітних виборів, яке характеризує суб'єктність практично у всіх відомих її концепціях.

Відповідно до проведеного аналізу, провідними психологічними умовами ефективності дистанційного навчально-розвивального курсу є, по-перше, актуальний та важливий зміст, розгляд життєво-значимої, гостро необхідної проблеми, по-друге, відповідна компетентісна база, по-третє, надання діяльнісних стратегій, яскраво і доступно описаних і наглядно ілюстрованих, а також операціоналізація знань та їх перетворення на засоби розв'язування задач. Принципове значення має також оригінальна форма, або, точніше, формат подання курсу, який теж підтримує інтерес і мотивацію протягом усіх занять. Не викликає сумнівів необхідність його принципової відмінності від стандартних неінтерактивних форматів, перенесених з інших, від стандартних неінтерактивних форматів, перенесених з інших, недистанційних форм навчання, таких, наприклад, як текст, або записані на відео лекція або урок. У курсі про конфлікти реалізований нестандартний інтерактивний формат, спеціально спрямований на підтримування мотивації дистанційного респондента. Курс представлено у вигляді п'єси, в якій головний герой – Конфлікт, з прологом, зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою та епілогом. Нарешті, важливою психологічною умовою розвитку суб'єктності, як і взагалі ефективності навчально-розвивального дистанційного курсу, є продуктивна взаємодія між респондентами, можливість обговорення ними навчально-розвивальних ситуацій, труднощів тощо. Відповідно, для такої взаємодії створюються групи у соціальних мережах.

Виокремлено інтерактивні інструменти сучасного дистанційного навчання – інтернет-тренінги, вебінари, інтернет-конференції, групові чати

тощо, а також мультимедійні технології, які сприяють розвитку суб'єктної активності у віртуальному просторі. Показано, що у комбінованому очно-дистанційному навчанні розвиток суб'єктності дорослих відбувається в діалозі (взаємодії) з тьютором, задача якого – спонукати індивіда до саморозвитку, при цьому основна ідея технологій змішаного навчання полягає в конструюванні у віртуальному освітньому просторі особистісних «можливих світів».

Визначено потенціал інтернет-тренінгу як інструменту актуалізації суб'єктної активності дорослих. Доведено, що існує прямий зв'язок між формуванням комунікативної компетентності засобами інтернет-тренінгу та розвитком суб'єктної активності. У різних експериментально-технологічних умовах, спрямованих на забезпечення свободи вибору досліджуваних, обґрунтовано та підтверджено тренди, що блокують розвиток суб'єктної активності у дорослих, а саме – зміна цілепокладання у процесі роботи, відмова від свободи вибору та пов'язаної з нею відповідальності за результати та наслідки тощо.

Узагальнено та систематизовано результати емпіричного дослідження проектування віртуальних навчальних середовищ для розвитку суб'єктної активності людини похилого віку, показані роль та місце суб'єктної активності у збереженні інтелектуального та особистісного потенціалу старої людини, її боротьбі з танатофобією.

Розроблено технологію формування суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж у спроектованому віртуальному навчальному середовищі – «Інтернет-тренінг з розвитку суб'єктної активності дорослих користувачів соціальних мереж», виявлено суттєве зростання суб'єктної активності та її усвідомленості в учасників, що обрали повну участь у тренінгу.